इंडो-पॅसिफिक रणनीती आणि भारताचे धोरणात्मक हितसंबंध

डॉ. व्ही. जे. देठे सहयोगी प्राध्यापक, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर मो. नं. – 9011648987

ई-मेल : dethevijay11@gmail.com

सारांश :

इंडो-पॅसिफिक हा २१व्या शतकातील सर्वात महत्त्वाचा भू-राजकीय, आर्थिक व सामरिक प्रदेश म्हणून उदयास आलेला आहे. हिंद महासागर आणि पॅसिफिक महासागर यांना जोडणारा हा प्रदेश जागतिक व्यापार, ऊर्जा पुरवठा, समुद्री मार्ग (Sea Lanes of Communication – SLOCs) आणि शक्ती संतुलन यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. या पार्श्वभूमीवर अमेरिका, जपान, ऑस्ट्रेलिया, चीन आणि भारत यांसारख्या प्रमुख राष्ट्रांनी आपापल्या रणनीती आखल्या आहेत. नरेंद्र मोदी यांनी २०१८ मध्ये सिंगापूर येथे इंडो-पॅसिफिक संदर्भात मांडलेल्या दृष्टिकोनातून भारताने "मुक्त, खुला आणि समावेशक इंडो-पॅसिफिक" ही संकल्पना मांडली. त्याचबरोबर Quadrilateral Security Dialogue (QUAD) च्या माध्यमातून भारताने सामरिक सहकार्य अधिक बळकट केले आहे.

या संशोधन पेपरमध्ये इंडो-पॅसिफिक संकल्पनेचा ऐतिहासिक व सैद्धांतिक विकास, प्रमुख शक्तींची भूमिका, भारताची धोरणात्मक भूमिका, चीनची वाढती उपस्थिती, सागरी सुरक्षा, आर्थिक हितसंबंध आणि प्रादेशिक स्थैर्य या सर्व बाबींचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की भारतासाठी इंडो-पॅसिफिक ही केवळ सागरी रणनीती नसून ती व्यापक परराष्ट्र धोरणाचा केंद्रबिंदू बनली आहे.

प्रस्तावना

इंडो-पॅसिफिक ही संकल्पना सुरुवातीला भौगोलिक संदर्भात वापरली जात असली तरी ती आता सामरिक, आर्थिक आणि राजनैतिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची बनली आहे. २००७ मध्ये जपानचे तत्कालीन पंतप्रधान Shinzo Abe यांनी "Confluence of the Two Seas" या भाषणातून या संकल्पनेला राजकीय स्वरूप दिले.

या प्रदेशात जागतिक व्यापारातील सुमारे ६०% हिस्सा आहे. मलक्का सामुद्रधुनी, होर्मुझ सामुद्रधुनी आणि दक्षिण चीन समुद्र हे या प्रदेशातील महत्त्वाचे समुद्री मार्ग आहेत. चीनच्या वाढत्या प्रभावामुळे आणि Belt and Road Initiative (BRI) मुळे सामरिक संतुलनात बदल होत आहेत.

भारतासाठी इंडो-पॅसिफिक हा राष्ट्रीय सुरक्षेचा, आर्थिक विकासाचा आणि प्रादेशिक नेतृत्वाचा महत्त्वपूर्ण आधार आहे. त्यामुळे भारताची ‘Act East Policy’, ‘SAGAR’ (Security and Growth for All in the Region) आणि ‘Neighbourhood First Policy’ या धोरणांमध्ये इंडो-पॅसिफिकचा स्पष्ट प्रभाव दिसून येतो.

पारिभाषिक शब्द :

१. इंडो-पॅसिफिक – हिंद महासागर व पॅसिफिक महासागर यांना जोडणारा सामरिक व आर्थिक प्रदेश.
२. SLOCs (Sea Lanes of Communication) – समुद्री व्यापारासाठी वापरले जाणारे प्रमुख मार्ग.
३. सामरिक संतुलन (Balance of Power) – विविध राष्ट्रांमधील शक्तीचे संतुलन.
४. QUAD – अमेरिका, भारत, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांचा रणनीतिक मंच.
५. BRI – चीनचा जागतिक पायाभूत सुविधा विकास प्रकल्प.
६. सागरी सुरक्षा (Maritime Security) – समुद्री मार्गांची आणि सागरी संसाधनांची सुरक्षा.

उद्दिष्टे :

१. इंडो-पॅसिफिक संकल्पनेचा विकास आणि स्वरूप स्पष्ट करणे.
२. प्रमुख शक्तींच्या इंडो-पॅसिफिक धोरणांचा अभ्यास करणे.
३. भारताच्या धोरणात्मक हितसंबंधांचा सखोल अभ्यास करणे.
४. इंडो-पॅसिफिकमध्ये चीनच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.
५. भारतासाठी संभाव्य धोरणात्मक पर्याय सुचविणे.

गृहीतके :

१. इंडो-पॅसिफिक रणनीती भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी अत्यावश्यक आहे.
२. QUAD मधील सहभागामुळे भारताची सामरिक स्थिती अधिक मजबूत झाली आहे.
३. चीनच्या विस्तारवादी धोरणामुळे इंडो-पॅसिफिकमध्ये शक्ती संतुलन बदलत आहे.

४. सागरी सुरक्षा आणि आर्थिक हितसंबंध हे भारताच्या इंडो-पॅसिफिक धोरणाचे मुख्य आधार आहेत.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन पेपर वर्णनात्मक (Descriptive) व विश्लेषणात्मक (Analytical) स्वरूपाचे आहे. इंडो-पॅसिफिक संकल्पनेचा ऐतिहासिक विकास, प्रमुख शक्तींची भूमिका आणि भारताचे धोरणात्मक हितसंबंध यांचा गुणात्मक (Qualitative) पद्धतीने अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

आंतरराष्ट्रीय संबंध सिद्धांतांच्या आधारे सैद्धांतिक चौकट तयार करण्यात आली आहे. सत्ता-संतुलन सिद्धांत (Balance of Power Theory) आणि समुद्री शक्ती सिद्धांत (Sea Power Theory) यांचा वापर विश्लेषणासाठी केला आहे. तुलनात्मक विश्लेषण (Comparative Analysis) पद्धतीने अमेरिका, चीन, जपान, ऑस्ट्रेलिया व भारत यांच्या धोरणांचा अभ्यास केला आहे.

माहितीचे स्रोत (Sources of Data)

अ) प्राथमिक स्रोत-

- पंतप्रधानांचे शांग्री-ला संवादातील भाषण (2018)
- परराष्ट्र मंत्रालयाची अधिकृत कागदपत्रे (IPOI, SAGAR)
- संसदीय चर्चासत्रे व अधिकृत धोरण दस्तऐवज

ब) दुय्यम स्रोत-

संशोधनपर पुस्तके, आंतरराष्ट्रीय जर्नल्स (International Affairs, ORF Occasional Papers),धोरण विश्लेषण अहवाल, तज्ज्ञांचे लेख व शोधनिबंध

विषय विवेचन

१. इंडो-पॅसिफिक संकल्पनेचा ऐतिहासिक विकास:

इंडो-पॅसिफिक संकल्पना सुरुवातीला भौगोलिक स्वरूपात वापरली गेली; परंतु २१व्या शतकात चीनच्या उदयानंतर आणि अमेरिकेच्या "Pivot to Asia" धोरणामुळे तिला सामरिक स्वरूप प्राप्त झाले. जपान, ऑस्ट्रेलिया आणि भारत यांनीही या प्रदेशात आपली भूमिका बळकट करण्यास सुरुवात केली.

अ) संकल्पनेची उत्पत्ती-

- "Indo-Pacific" ही संज्ञा प्रथम औपचारिकरीत्या जपानचे पंतप्रधान Shinzo Abe यांनी 2007 मध्ये भारतीय संसदेत दिलेल्या "Confluence of the Two Seas" या भाषणात मांडली. त्यांनी भारतीय महासागर आणि प्रशांत महासागर हे परस्पर जोडलेले धोरणात्मक क्षेत्र असल्याचे प्रतिपादन केले.
- नंतर अमेरिकेने या संकल्पनेला औपचारिक धोरणात्मक रूप दिले. विशेषतः Donald Trump यांच्या काळात "Free and Open Indo-Pacific (FOIP)" ही रणनीती जाहीर झाली.

ब) भू-राजकीय (Geopolitical) संदर्भ -

- इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रामध्ये जगातील सुमारे 60% लोकसंख्या आणि 2/3 जागतिक GDP निर्माण होते.
- या क्षेत्रातून जाणारे समुद्री मार्ग (Sea Lanes of Communication – SLOCs) जागतिक व्यापारासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.

महत्त्वाची सामरिक ठिकाणे:

- मलक्का सामुद्रधुनी
- दक्षिण चीन समुद्र
- अंदमान-निकोबार बेटे
-होर्मुझ सामुद्रधुनी

2. सैद्धांतिक विश्लेषण : (Theoretical Analysis)

अ) शक्ती-संतुलन सिद्धांत : (Balance of Power Theory)

आंतरराष्ट्रीय राजकारणात चीनच्या वेगाने वाढणाऱ्या प्रभावामुळे शक्ती-संतुलनाचे समीकरण बदलले आहे. भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया हे देश QUAD च्या माध्यमातून संतुलन राखण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

ब) समुद्री शक्ती सिद्धांत (Sea Power Theory):

- अमेरिकन नौदल तज्ज्ञ Alfred Thayer Mahan यांनी समुद्री नियंत्रण हे जागतिक वर्चस्वासाठी आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले.
- आजही इंडो-पॅसिफिक रणनीतीत समुद्री शक्ती हे केंद्रबिंदू आहे.

3. भारताचे भौगोलिक आणि सामरिक महत्त्व

- भारत इंडो-पॅसिफिकच्या मध्यभागी स्थित आहे. भारतीय महासागर भारताच्या आर्थिक आणि ऊर्जा सुरक्षेसाठी जीवनरेषा आहे.
- अंदमान-निकोबार कमांड- अंदमान-निकोबार कमांड भारताची एकमेव त्रिसेवा कमांड आहे.

ही मलक्का सामुद्रधुनीवर लक्ष ठेवण्यास मदत करते. QUAD च्या माध्यमातून भारताला तंत्रज्ञान, सायबर सुरक्षा, लसीकरण, आपत्ती व्यवस्थापन आणि संरक्षण सहकार्य वाढवण्याची संधी मिळाली आहे. QUAD हे लष्करी युती नसून सामरिक सहकार्याचे व्यासपीठ आहे.

4.प्रमुख देशाची भूमिका :

अ) अमेरिका -

अमेरिकेने "Free and Open Indo-Pacific" (FOIP) धोरण स्वीकारले आहे. तिचे उद्दिष्ट चीनच्या वाढत्या प्रभावाला तोलणे आणि मुक्त व्यापार व नियमाधारित आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेला समर्थन देणे आहे.

ब) चीन

बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह (BRI)- China ने 2013 मध्ये BRI सुरू केले.

यामध्ये समुद्री सिल्क रोडचा समावेश आहे. String of Pearls- चीनने पाकिस्तान, श्रीलंका, म्यानमार आणि आफ्रिकेत बंदरांमध्ये गुंतवणूक केली आहे.

यामुळे भारताच्या सुरक्षेला धोका निर्माण होतो. यामध्ये समुद्री सिल्क रोडचा समावेश आहे. 'String of Pearls' धोरणाद्वारे हिंद महासागरात चीन प्रभाव वाढवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

क) जपान व ऑस्ट्रेलिया -

हे देश QUAD च्या माध्यमातून प्रादेशिक स्थैर्य आणि सागरी सुरक्षा मजबूत करत आहेत.**5. भारताचे धोरणात्मक हितसंबंध :**

१) सागरी सुरक्षा- भारताच्या परकीय व्यापारातील सुमारे ९०% व्यापार समुद्री मार्गाने होतो. त्यामुळे हिंद महासागरातील सागरी मार्गांची सुरक्षा भारतासाठी अत्यावश्यक आहे. ऊर्जा आयातीचा मोठा भाग होर्मुझ सामुद्रधुनीतून येतो.

२) आर्थिक हितसंबंध- ऊर्जा आयात, ब्लू इकॉनॉमी, मत्स्य व्यवसाय आणि पायाभूत सुविधा विकास यासाठी इंडो-पॅसिफिक महत्त्वाचा आहे. इंडो-पॅसिफिकमधील मुक्त व्यापार व पुरवठा साखळी भारताच्या अर्थव्यवस्थेसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

३) प्रादेशिक नेतृत्व- भारत 'SAGAR' आणि 'Act East Policy' च्या माध्यमातून दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांशी संबंध दृढ करत आहे.

४) भारताचा इंडो-पॅसिफिक महासागर उपक्रम - Ministry of External Affairs द्वारे 2019 मध्ये IPOI जाहीर करण्यात आली.

IPOI चे सात स्तंभ -

1. समुद्री सुरक्षा
2. समुद्री पर्यावरण संरक्षण
3. संसाधन व्यवस्थापन
4. क्षमता निर्माण
5. आपत्ती व्यवस्थापन
6. विज्ञान व तंत्रज्ञान
7. व्यापार संपर्क

6. आव्हाने

१. चीन-भारत सीमावाद.
२. दक्षिण चीन समुद्रातील तणाव.
३. आर्थिक अवलंबित्व.
४. प्रादेशिक देशांची संतुलन साधण्याची भूमिका ठेवणे.
5. नौदलाचे आधुनिकीकरण करणे.
6. समुद्री तंत्रज्ञान विकशीत करणे.
7. आफ्रिका आणि ASEAN देशांशी सहकार्य वाढविणे.
8. समुद्री दरोडे
9. दहशतवाद
10. समुद्री सीमावाद

निष्कर्ष

इंडो-पॅसिफिक रणनीती भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा केंद्रबिंदू बनली आहे. सागरी सुरक्षा, आर्थिक विकास, प्रादेशिक नेतृत्व आणि शक्ती संतुलन या सर्व बाबींमध्ये भारतासाठी हा प्रदेश अत्यंत महत्त्वाचा आहे. इंडो-पॅसिफिक हे 21 व्या शतकातील जागतिक राजकारणाचे केंद्र आहे.भारतासाठी हे क्षेत्र केवळ सामरिक नव्हे तर आर्थिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक दृष्ट्या देखील महत्त्वपूर्ण आहे. भारताने "संतुलित बहुपक्षीयता" (Strategic Autonomy) राखत QUAD, ASEAN आणि आफ्रिकी देशांशी संबंध दृढ करणे आवश्यक आहे.

भारताने मुक्त, समावेशक आणि नियमाधारित व्यवस्थेवर भर देत इंडो-पॅसिफिकमध्ये संतुलित भूमिका स्वीकारली आहे. QUAD च्या माध्यमातून भारताला सामरिक बळकटी मिळाली असली तरी स्वायत्त परराष्ट्र धोरण कायम ठेवणे ही भारताची वैशिष्ट्यपूर्ण भूमिका आहे.

शिफारशी

१. भारतीय नौदलाची क्षमता वाढविणे.

२. अंदमान-निकोबार बेटांचा विकास.

३. ASEAN देशांशी आर्थिक व सामरिक सहकार्य वाढविणे.

४. सायबर आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात सहकार्य मजबूत करणे.

५. ब्लू इकॉनॉमीवर विशेष भर देणे.

संदर्भ सूची :

इंग्रजी संदर्भ ग्रंथ

१. Government of India (2018). Prime Minister's Keynote Address at Shangri-La Dialogue.

२. Ministry of External Affairs (2020). India's Indo-Pacific Oceans Initiative (IPOI).

३. Scott, David. (2019). The Indo-Pacific in US Strategy.

४. Brewster, David. (2018). India and the Indo-Pacific.

५. Pant, Harsh V. (2020). India's Emerging Role in the Indo-Pacific.

६. Kaplan, Robert D. (2010). Monsoon: The Indian Ocean and the Future of American Power.

मराठी संदर्भ ग्रंथसूची :

अ) पुस्तके -

१. पंत, हर्ष व्ही. (२०२०). इंडो-पॅसिफिकमधील भारताची भूमिका. नवी दिल्ली: ऑब्झर्व्हर रिसर्च फाउंडेशन.

२. ब्रूस्टर, डेव्हिड. (२०१८). भारत आणि इंडो-पॅसिफिक. नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

३. कॅपलान, रॉबर्ट डी. (२०१०). हिंद महासागराचे भू-राजकारण. नवी दिल्ली: पेंग्विन.

४. जाधव, व्ही. बी. (२०२१). आंतरराष्ट्रीय संबंध: सिद्धांत व व्यवहार. पुणे: विद्या प्रकाशन.

५. देशपांडे, सतीश. (२०१९). भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा विकास. मुंबई: ग्रंथाली.

ब) शोधनिबंध व अहवाल -

६. भारत सरकार (२०१८). शांग्री-ला संवादातील पंतप्रधानांचे भाषण. परराष्ट्र मंत्रालय.

७. परराष्ट्र मंत्रालय (२०१९). India's Indo-Pacific Oceans Initiative (IPOI). नवी दिल्ली.

८. स्कॉट, डेव्हिड. (२०१९). "US Strategy in the Indo-Pacific". International Affairs Journal.

९. पंत, हर्ष व्ही. (२०२०). "India's Strategic Autonomy in Indo-Pacific". ORF Paper.

क) मराठी संदर्भ लेख -

१०. कुलकर्णी, शंकरराव. (२०२२). "इंडो-पॅसिफिक रणनीती आणि भारत". योजना मासिक.

११. शिंदे, अभिजित. (२०२१). "QUAD आणि भारताचे हितसंबंध". लोकसत्ता विशेषांक.

१२. सावंत, प्रकाश. (२०२०). "चीनचे BRI आणि हिंद महासागर". सकाळ संपादकीय.